

КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Б.А. Мәлібаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Әдебиеттің алуан түрлі салаларға бөлінуі оның өсіп-дамуымен, жаңа арналары мен салаларының қалыптасуымен тығыз байланысты. Қогамдық үрдістердің сан тарау тереңінен бастау алатын әдебиеттің даму процесі күн отен сайын жаңарып һем жасарып өзгеріп отырады. Ұақыт өрнегіне көз салып, тарих тереңіне үңілтін болсак, әдебиеттің өзіндік даму жолы бар екенін көреміз. Қазақ әдебиетінің ең алғашқы бастауларынан бергі қалыптасу, даму, өзгеру және өсіп-өну кезеңдері адамзат баласының ой-санасының интеллектуалды деңгейін байқатады. Бұған кез келген халықтың тарихынан орын алатын әдебиеттің өзіндік алтын гасырлары дөлел бола алады. Орысәдебиетіндегі 19 гасыр, Жапон әдебиетіндегі 20 гасыр сияқты кезеңдер әдебиеттің дамуының үздіксіз жасалып отыратын процесс екенін танытатынын айта келіп, қазақтың ұлken сыйнышы С. Әшімбаев әдебиетті: «халықтың ой-сана осуінің, рухани дамып кемелденуінің көркемдік тарихы дейміз. Өйткені, жалпы алғандагы азаматтың ой-сананың оянуы да, шарықтап осуі де алдымен сол халықтың әдебиетінде көрініс табады», - дейді [1, 62].

Яғни адамзат тарихында орын алатын өзгерістер ең алдымен әдебиетте өз бедерін қалдырып, өрнегін салатындықтан одан тұтас бір дәуірдің, тұтас бір халықтың тағдыры көрініп отырады. Орыс әдебиетінің даму тарихын зерттеуші фалым Д. Лихачев әдебиеттің ежелгі славян халықтарында алатын орының, оның тарихын саралаудагы басты дерекөздер екендігінә тоқтала келіп, кез келген халықты оның әдеби дамуынан беліп қарастырып қате екендігін жөн «халықтың ұлт ретіндегі қалыптасуы, әдебиеттен көрінетінін» айтады [2, 75].

Бұл жағынан алып қараганда қазақ халқының әдебиеті оның тарихының антологиясы болып есептелмек. Бұл біздің аттың жалы, аттанның қамында өмірін өткізген көшпелі бабаларымыздың ауыздан ауызга таратып жеткізген шығармалырынан анық танылады. Әдебиеттің орістейінә жол ашатын тарихи процестерде кейінен сол әдебиеттің қойнауына сіңісп, олардың бөлінбейтін бөлшегінә айналады. Ежелгі фольклорлық шығармалар, ертегілер, ауыз әдебиетінің сан алуан салалары, батырлық және сүйіспеншілік туралы эпостар мен дастандар, тасқа басылған жазбалар, жыраулар әдебиеті, ақындар шығармашылығы, солардың ізімен қалыптасқан қазақ әдебиетінің негізгі тамыры мен оның нәр алатын бастау қайнары болады.

Ал ол қалыптасқан әдебиеттің қаншалықты халықтың шығармашылық тарихынан орын алатыныны уақыттың қатал сынны өзі екшеп береді. Ол шығарманың көтерген жүгіне, айтар ойына, танытар идеясына қатысты болмақ. Әсірессе прозалық шығармалардың жанрлық ерекшелігі туралы айтқан кезде оның өміршендегіне қойылатын талаптар осы тұрғыдан ербиді.

Бұл ретте әдеби шығарманың, соның ішінде прозалық туындының басты құндылығы өзі негізге алған тақырыптың теренінен оқырманның жан өлеміне жағымды, түсінікті және қонымды болатын идеяны сүзіп алып шығу болып табылады.

Ал шығарма идеясы ол туындының кейіпкерлер өлемінен болек емес, қайта сонымен бірге, біte қайнасып, балталасаң белінбес тұтастыққа айналады. Жалпы сәтті туындының кез келген кішкене белшегінен бастап, көтерген ауыр да ұлken жүгіне дейінгі аралықта белгілі зандылыққа бағынған өзара байланыс болуы керек. Себебі өзара байланысып, өзара тұтастырылмаган шығарманың белгілі бір белшегі оның көркемдік қалпын кемітіп, идеялық һәм тақырыптық арнасын тарылтып тұрады.

Бұл ретте әдебиетте келтірілетің, сөз өнерінің ұлышының көрсетіш (А. Байтұрсынұлы), сөүлет өнерімен салыстырылуы да тегін емес болса керек (З. Қабдолов). Себебі белгілі бір ғимарат құрылсысы салынған кезде әрбір кірпіштің жігі өзара басылып, бірін-бірі «байлағ» тұруы тиісті. Олай болмаган жағдайда еңбек еш кетіп, өзара жікеспеген кірпіштердің құлауына алып келеді. Ұлығалым айтқандай «үйдің жақсы-жаман болып шығуы балшығынан да, кірпішін де болады. Бірақ көбінесе кірпіштерінің қалануынан болады» [3,17].

Сол сияқты белгілі бір шығармада, мейлі ол прозалық, поэзиялық немесе драмалық шығарма болсын, оның барлық компоненттері өзара тұтастықта болып, туындының толық келбетін, керек десеніз автордың қаламгер ретіндегі шығармашылық тұлғасын да қалыптастырып тұру керек. Бұл әдебиетке қойылатын басты талантардың бірі екенін қазак әдебиетінде А. Байтұрсынұлынан бастап, оның ізін жалғап әдебиеттің теориясына түрлен салған ғалымдарымыздың барлығы да айтып кеткен. Ол автордың сол шығарманы жазу барысындағы қолданған көркемдік әдістәсілі, ұстанған бағыты немесе алған тақырыбы мен көтерген идеясында көрініп жатуы керек. Шығармашыл тұлғаның назарда ұстауға тиіс басты қагидаты осы болса, оның сол арқылы оқырман қауымына өзінің таланты мен туындыгер ретіндегі шеберлігін танытудың әдебиеттануғының қалып тасқан қаншама әдіс-тәсілдері бар.

Ол шығармашылық иесінің өзінің таңдап алған тақырыбына, айтар ойына, кейіпкерлер өлеміне және жалпы шығарма табиғатына байланысты көрінбек. Ал кейіпкердің жан өлемі алуан түрлі, қайшылықтарға толы, күрестердің тұтас бейнесі мен жекелеген белшектері болмақ. Егер оның жанын «ашып» қарайтын болсаныз шығармашылық иесінің заманын,

тұтас халықтың психологиялық хәлі мен тұтас өмірін көретінің даусыз. Ал әдебиеттегі кейіпкер әлеміне психологизм призмасы көз жүгірту сол ерекшеліктерге тереңін карау болып табылады.

Адамның ойы, сезім-танымы, піғылы, сондай-ақ тұпкі санасында өтіп жатқан ішкі әлемі әдебиетте түрлі жолдармен беріледі. Ол сөз өнерінің ежелгі түрлөрінде (фольклор жөнө аудыз әдебиеті) тікелей түрде емес, жанама түрде - қазіргі қалыптасқан психологизмнің жекелеген белгілерін көрсету арқылы беріледі. Әдебиеттің ондай түрлөрімен танысу барысында қаһармандардың ішкі жан-дүниесі мен ой-сезімі туралы ақпараттан гөрі оқигаға араласуы, қымыл-қозгалысы мен сыртқы келбеті туралы ақпарат көбірек аламыз. Ертегі кейіпкерінің сезімдерінің шиеленісі мен ішкі жан-әлеміндегі арпалысы сыртқы әлеммен және оқигалардың дамуымен тығыз байланысты: егерде ертегі қаһарманы қайғылы оқигаға үшіраса, ол «зарланып жылайды», ашуланса, «жауар бұлттай түнеді». Ал егерде қаһарманның ішкі әлемі тікелей бейнелетін оlsa, онда ол ұзақ сонар ой ағымы немесе ішкі монологы емес, қысқа ғана нақтылы бір мезеті, бөлшектері мен сөттерінә тоқталмастан жалпылаап өте шығады.

Бұның барлығы да психологизмнің әдебиеттің дамуымен де тығыз байланысты екендігін көрсетеді. Яғни адамның өзін-өзі тануы немесе әдебиеттің өнер ретіндегі адамды зерттеуі негізгі жемісін бере бастаған шақта, әдебиет қоғамдық процестерді емес, сол процесстерді жасайтын адамды зерделеуді қолға алған кезде психологизм дамыды.

Негізінен алғанда психологизм қай қоғамда болса да, әдебиеттегі төңкөріс ретінде көрінеді. Өз кезінде Ф. Достоевскийдің де нағыз психологизмге құрылған шығармалары орыс қоғамында асқан жаңашылдықтың үлгісі болып, ған алғашында үдерे қарауына себеп болды. Қазақ әдебиеттіндегі бүкіл шығармасы таза психологизмге құрылған О. Бөкейдің шығармашылығы әдебиет үшін, әдебиеттанушы мамандар үшін де тосын жағдай болғаны анық. Сол үшінде қазіргі танда әдебиеттанушылар мен әдеби қауым үшін қалыптасқан жағдайға айналған психологизмнің өзіндік ерекшеліктері бар. Жалпы адамтануга бет алған сайын, әдебиетте психологиялық романдардың көнтеп жазылуы орын ала бастады.

Қазіргі танда әдебиеттанушы қауым үшін «сөнгө» айналған психологизм дегеніміз не? Оның жалпы әдебиет үшін қаншалықты маңызы бар, ерекшелігі мен кемшилігі бар? Ең алдымен психологизм қалай пайда болады және ол әдебиетте қандай орын алмақ?

Сонымен орыстардың «Әдебиеттану сөздігінде» психологизм «адам психологиясын тұлғаның іс-әрекетіндегі импульстер мен стимулдардың жиынтығы ретінде қарайтын әдеби талдаудың түрі» деп көрсетілген [4].

Ал С. Ожеговтың «Орыс тілі сөздігінде» «Психологизм - психикалық, жап күйзелістерін терең суреттей», - деп қысқа ғана анықтама берілген [5, 557]. Ал бұл

анықтама әдебиеттегі кейіпкердің жан өлемін ашуға талпынған жазушы еңбегінің ширек қана бөлгін гана көрсете алады. Екінші жағынан алғанда әдебиеттегі психологиязмнің негізгі шартарын берे алады.

Ал психологиязм көне грек тілінен аударғанда «psyche» - жан және «logos» - сез дегенді білдерді. Яғни ол жаңының тілі ретінде әдеби процеске енеді.

Адамды жеке тұлға ретінде таныту үшін жазушы қолданатын әдебиеттегі әмбебап әдіс-тәсіл десе де болады.

Ал негізінен алғанда шығармадағы нақтылық кейіпкердің көптеген жан арпалыстары мен қуизелістерін толыққанды өрі мәнді етіп көрсете білу жазушының алдына қойған идеялық шешімімен, қалыптасқан стилімен, адам жаңына талдау және саралтау жасайтын оның әдістері мен тәсілдерін, керек десеніз алдына қойған мақсатымен тығыз байланысты екенінде айтылып жүр [6].

Әдебиеттегі психологиязм кейіпкердің толыққанды тұлғасының танытуына өз өсерін тигізетін әдеби талдаудың бір түрі ретінде әдебиетте кен орын алғып келеді. Көркем шығармадағы психологиязм ең алдымен әдеби қаһарманның сезімі мен эмоцияларын, ойлары мен толғаныстарын терен һәм толық бейнелу болыш табылады.

Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі психологиязм мәселеін жете зерттеген галым Б. Майтановтың: «Психологиязмнің негізгі қызметі - өмірлік шындық пен көркем шындықтың жанды тамырластырын сақтау», - деген пікірімен толық келісуге болады [7,4]. Яғни негізгі өмірлік шындықты шығармасына арқау еткен жазушы шығарма идеясында көрінетін көркем шындықтың арасына сыналай енегін нәзік байланыстардың арақатынасын қалай және қандай тәсілдермен білдіре алады? Егерде шартты түрде өмірлік шындықты тақырып деп алсақ, көркем шындық сол тақырыптың жазушы киялы мен қаламында өзгеріске ұшырап, жаңа бір идеяны көтеруі болмақ. Ендеше, ол екі аралықтарғы нәзік байланыстың ең басты көрінетін тұсы психологиязм болмақ.

Себебі жазушы кез келген өмірлік шындықты өзгерте алады, оның өзінің жазушылық шеберлігіне сала отырып, өндеп, қырнап, сарапап, зергерлеп жеткізе алады. Ол өзгерте алмайтын бір нөрсе бар. Сол өмірлік шындықтардың арқалап жүрген адамның психологияясы. Себебі өмірлік шындықтан ауытқыған кейіпкер психологияясындағы, жалпы психологиязмдегі жазушы жіберген өрескел қателік, керек десеніз талантсыздық болып табылады. Өйткені психологиязмді - кейіпкер психологияясын беруде шығармашылық иесінің кәдімгі адамға тән сипаттан ауытқуга мүлдем хақы жоқ.

Мысалға, адамның қайғылы хәлін бермек болған жазушы үшін оның сыртық бейнесі мен ішкі жаң-дүниесін кәдімгі өмірдегіден ауытқымауы керек.

Керісінше, қуанышты адамның жан-дүниесінде етіп жатқан физиологиялық өзгерістер мен эмоциялық хал-жағдай сіздің өзіңіздің соны сезінген қалпынызға сай келмесе, оны қабылдай қоюыңыз екіталай. Егер ол сол қалыпта бейнеленбесе, оның реалды болмыстан ауытқығаны болмақ. Сондықтан да жоғарыда Б. Майтанов айтып еткен

көркем шындық пен өмірлік шындықтың «жанды тамырластыры» психологияз болмақ. Себебі басқаның барлығында жазушы өзгерте алады және өмірге қарым-қатынасы өзгермеуге тиіс нәрсе ол - кейіпкер психологиясы. Яғни әдеби шығармадағы кейіпкердің толыққанды болып көрінуі үшін психологияз алатын орыны ерекше. Бұл ретте «шығармадағы өмір шындығының басты кепілі - психология да, соны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық, творчествоғы феномен — психологизм» [7,4].

Психологияз шығармашылық иесінің өзінің өмірлік ұстанымын, кейіпкеріне сіңірген эмоциялық, мінездік, жалпы тұлғалық ерекшелігін тұтас етіп көрсетіп те тұрады. Өзінің шығармашылығындағы сомдалған кейіпкерлерінде нақтылы «жан бітіре» білудің өзі де көбіне психологиязмен тікелей сабактасып жатады.

Бұл ретте «осы құбылыстың сыртқы ішкі салалары есебінде дараптау мен жыйнақтау, ұлттық, жалпыхалықтық, дерек пен қиялдан қосу, автор бейнесі, шығарманың заттық құрылымы іспетті түрлі мәселелердің өзара ықпал, өсері мен табиғи синтезін атап керек» [8,4].

Жалпы психологияз мәселесінің көтерілуін орыс әдебиет сынында алғашқы болып көрсеткен Н.Г. Чернышевский өзінің 1856 жылы жарық көрген «Детство и отрочество. Воспоминания графа Толстого» деген мақаласында жазушының адамның ішкі жан өлемінің бейнеленуін өте бір қысқа әрі нақтылы етіп бере білген.

Бұл тәсілді Н.Г. Чернышевский жан диалектикасын бейнелеу деп атады. Кейінірек бұл тіркес Толстойды шығармасын зерттеу барысында айтылып отыратын «қанатты сөзге» айналып кетті. «Граф Толстойдың басты назары бір сезім мен ойдың екіншісіне құйылсызып жатқанына ауады, оған көз алдына келген естеліктер мен өзара сабактасулардың күшіне туган бір жағдай мен бір әсерден тікелей туындаған сезім қалайша өзінің қайнар бастауын қайтып оралатыны және сол естеліктің шұбаланқы бойымен тағы да қайтадан сапарға шығатыны қызықтырады» [9].

Яғни талантты жазушыны дәл таныған дарынды сыншының айтқан ойына сараптама жасар болсақ, психологияз дегеніңіз, ең алдымен адам жаны мен ойының терең қайнарлары. Жазушы сол қайнардың тереңіне көз жүгіртіп, оның тарам-тарам көздерден құйыла отырып таза бұлаққа - мінезге әрі толық адамға айналғанын табуы керектігі болады. Сол тамырдан аққан тарам-тарам тамшылар - ойлар, сезімдер, эмоциялар жинала келіп, жеке адамды, біздер көнілімізде жатқызған кейіпкерлерді құрайды.

Әдебиеттегі психологизмге берілген барлық анықтамалардың барлығы да В. Чернышевскийдің Л. Толстойдың шығармашылығына қатысты айтқан осы бір тұжырымдарынан бастау алады десек те болады.

Яғни, жалпы алғанда психологиям дегеніміз - жазушының «...кейіпкердің ішкі өлемін: оның ойын, уайымын, арман-тілегін, эмоциялық хал-куйін көркем әдеби құралдар арқылы» жеткізу нәмесе менгеру дегенді білдіреді [8, 86].

Қорыта келгенде көркем әдебиеттегі психологиям дегеніміз - шығармашылық иесінің кейіпкердің толыққанды түлгасын оның сыртқы кескін келбетін және қымыл-қозгалысын есепке ала отырып, кейіпкердің ішкі жан өлемінде отіп жатқан өзгерістер мен қайшылықтарды, сезімдер мен толқыныстарды, эмоцияларды және басқа өзгерістерді суреттеу арқылы қалыптастыруы.

Екіншіден алып қараганда жазушылық стилі психологиямге құрылған шығармалардың барлығын дерлік классикалық туындыларға жатқызымыздың өзі де осы аталған әдіс-тәсілдің органикалық ерекшелігінде болса керек.

Мысалға орыс әдебиетіндегі шығармашылықтарында психологиям орын алатын авторлар ретінде дәстүрлі түрде Л. Толстойды, Ф. Достоевскийді, одан кейін И. Тургеневті және А. Чеховты атап жүр. Ал осы аты аталған жазушылардың барлығын орыс әдебиеттану гылымы мен әдебиетші қауымы ғана емес, қаралайым оқырмандардың өзі де классиктердің қатарына жатады. Біздің әдебиеттіңде шығармашылығынан орын алатын Ж. Аймауытов, Э. Кекілбаев және О. Бекейдін казақ әдебиетінің классик жазушылары атануларына психологиямнің «үлесі» бар екендігі барлығымызға аян.

Олардың басты ерекшелігі неде? Ең алдымен аталмыш жазушылар шығармашылық барысында өз кейіпкерлерінің жан өлемін ашуға тырысты. Оларды өзара сабактастырып, шығармашылық сапардағы жолдарын тоқайластырып тұратын да психологиям.

Яғни жеке алғанда психологиям жазушының стилі нәмесе оның үстанған творчестволық принципін ғана емес, оның өзінің де талант ретіндегі психологиясын танытып тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Эшімбаев С. Ақиқатқа інкөрлік. - А.: Ана тілі, 1997.
2. Лихачёв Д.С. Зарождение и развитие жанров древнерусской литературы. - Л., 1986.
3. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш. - А.: Атамұра, 2003.
4. Николаев П. Словарь по литературоисследованию. - <http://nature.web.ru>
5. Ожегов С. Словарь русского языка. - М., Оникс, 2006
6. Сайт «Русские писатели и поэты» <http://writerstob.narod.ru>
7. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. - А.: Санат, 1996.
8. Майтанов Б. Қаһарманның рухани өлемі. - А.: Жазушы, 1987.
9. Чернышевский В.Г. Собрание сочинений. 8 т. - М., 1963.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы психологизма в художественной литературе. А также обобщается роль психологического анализа при раскрытии содержания художественного произведения и личности героя.

Resume

Problems of psychologism in fiction are revealed in this article. The role of psychological analysis to reveal the content of fiction and acquaintance with the hero's nature is also summed up and generalised here.